

SLOVENSKÉ FRAZÉMY S TOPONYMICKÝM PRVKOM V ŠTRUKTÚRE**SLOVAK IDIOMS WITH TOPONYMIC ELEMENTS IN THEIR STRUCTURE***NINA MOCKOVÁ***Abstract**

The present paper focuses on idioms with a toponymic lexeme in their structure intending to explain the historical origin of such idioms and their place in Slovak phraseology. From the chronological point of view, these idioms contain toponymic elements from the ancient, medieval and modern periods. Toponyms from the period of antiquity most often refer to events from the Bible or the history of ancient Greece. Toponyms from the medieval period reflect the socio-political events of Europe from the 11th to the 16th century. Finally, toponyms referring to the modern era have their origin in the Hungarian-Turkish wars. The paper also examines the accuracy of the given phraseological units in the contemporary Slovak language with the help of two electronic corpora: the Slovak National Corpus and the Aranea corpus.

Keywords: phraseology, idiom, history, toponym, Slovak language, Antiquity, Middle Age, Modern Age, Europe, corpus.

Abstrakt

Príspevok sa venuje frazeologickým jednotkám v slovenskom jazyku, ktoré vo svojej štruktúre obsahujú toponymickú lexému. Cieľom je objasniť historický pôvod týchto frazém a ich miesto v slovenskej frazeológii. Z chronologického hľadiska ide o frazémy s toponymickými prvkami z obdobia staroveku, stredoveku a novoveku. Toponymá z obdobia staroveku odkazujú najčastejšie na udalosti z Biblie či antického Grécka. Toponymá z obdobia stredoveku reflektujú spoločensko-politické udalosti Európy od 11. do 16. storočia. Napokon, toponymá odkazujúce na novovek majú pôvod v uhorsko-tureckých bojoch. Príspevok zároveň skúma aktuálnosť daných frazeologických jednotiek v súčasnom slovenskom jazyku za pomoci dvoch elektronických korpusov: Slovenský národný korpus a korpus Aranea.

Kľúčové slová: frazeológia, frazéma, história, toponymum, slovenský jazyk, starovek, stredovek, novovek, Európa, korpus.

Úvod

Frazeológia ako jazykovedná disciplína je pomerne mladou disciplínou, ktorá sa začala vedecky konsolidovať začiatkom minulého storočia, pričom stojí na križovatke jazykovedných disciplín a vedci si naprieč jazykmi kladú otázku, či by sa mala považovať za samostatnú lingvistickú teóriu spájajúcu sémantické a syntaktické javy integrujúce ich do kultúrnej perspektívy, alebo by mala hľadať usmernenie v osvedčených smeroch lingvistického výskumu, ako sú korpusová a počítačová lingvistika, pragmatika a analýza diskurzu, kognitívna lingvistika, lexikálna gramatika, konštrukčná gramatika, rámcová sémantika (Colson, 2014, s. 1). Príslovia, porekadlá, pranostiky, aforizmy, výroky, prirovnania a pod. podnietili vznik paremiológie – disciplíny, z ktorej sa neskôr vyčlenila samostatná vetva – frazeológia.

Prvé zbierky prísloví a porekadiel začali vznikať už v 16. storočí, avšak najvýznamnejšie diela pochádzajú až z obdobia 19. storočia, teda z obdobia romantizmu. Totiž práve v tomto turbulentnom období revolúcií a bojov za autonómiu národov v rámci celej Európy sa dostávali do popredia záujmu prvky, ktoré odkazovali na históriu národa, zvyky a tradície a pod., čo napokon odzrkadľuje aj literatúra z obdobia romantizmu. Zároveň ide o epochu, počas ktorej došlo k rozvoju filológie (Friedrich Schlegel, Franz Bopp). V kontexte slovenského jazyka patrí

medzi najznámejšie diela *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia* od autora Adolfa Petra Zátareckého z roku 1897. Autor vo svojom diele zozbieral asi 13000 prísloví a porekadiel.

Kultúra a história významne ovplyvňujú frazeológiu konkrétneho jazyka. „*Frazeológia každého národa je cenné kultúrne dedičstvo, ktoré prechádza z generácie na generáciu, obohacuje a spestruje jeho jazyk. Zhmotňuje životné skúsenosti, životnú múdrosť našich predkov, rešpektuje ich kultúrne poslanstvo, zachováva všetky ich hodnoty, ako aj hodnoty príslušníkov tých národov, s ktorými naši predkovia prichádzali do styku a od ktorých preberali aj ich jazykové bohatstvo*“ (Skladaná, 2012, s. 5). Frazeologické jednotky tvoria pevnú súčasť každého jazyka. Odrzkadľujú spôsob života a práce, spoločensko-kultúrne vzťahy daného národa a vytvárajú tak určitú špecifickú kategóriu v rámci charakteristiky každého národa. Z jazykového hľadiska predstavujú frazeologické jednotky rozmanitosť vyjadrovania (predovšetkým v hovorovom štýle) a dotvárajú obraz daného národa (Trup, Bakytová, 2017). Podľa Smieškovej „*jadro slovenskej frazeológie je staré, ľudové a okrem jazykových hodnôt má aj iné hodnoty: odrzkadľuje spôsob života, práce, spôsob myslenia, svetonázor, tvorivú schopnosť nositeľov národného jazyka, sociálne, kultúrne a spoločenské pomery vo vývine národa. (...) Niektoré pôvodom staré frazeologizmy, ktorých obraznosť sa zakladá na náboženskej symbolike, alebo majú svoj pôvod v Biblii, v procese spoločenského vývinu stratili priamu spojitosť s náboženskými pojmami, prehodnotili sa a zostali živé v jazyku poväčšine v žartovnom alebo posmešnom význame*“ (Smiešková, 1989, s. 5-6).

Jedným z najväčších úspechov frazeologického výskumu, ktorý sa uskutočnil v rámci Európskej frazeologickej spoločnosti (Europhras), bol nový pohľad na frazémy ako na kontinuum, kde sa na jednom konci nachádzajú rutiny a formuly a na druhom idiómy a príslovia (Colson, 2014, s. 1). Najnovšie frazeologické štúdie kladú dôraz na skúmanie pôvodu, vývinu a konsolidáciu frazeologických jednotiek v rámci jazykových zmien (Pato, Pla Colomer, 2022, s. 75). V súčasnosti prenikajú predovšetkým do výskumu kolokácií a ustálených slovných spojení v najširšom zmysle slova snahy o aplikáciu metodík a definícií inšpirovaných exaktnými vedami, čo v konečnom dôsledku pridáva na nejednotnosti výskumu v tejto oblasti. (Colson, 2014, s. 1).

V našom príspevku skúmame frazeologické jednotky v slovenskom jazyku, ktoré obsahujú vo svojej štruktúre toponymický prvok. Cieľom príspevku je zistiť, aké toponymické prvky obsahujú slovenské frazeologické jednotky, z akého historického obdobia pochádzajú a na akú dejinnú udalosť odkazujú v pôvodnom zmysle slova i v tom súčasnom, teda frazeologickom jazyku.

Ciele a metódy

Cieľom nášho príspevku je zmapovať výskyt a používanie frazeologických jednotiek v slovenskom jazyku, ktoré obsahujú vo svojej štruktúre toponymický prvok. Na základe obsahovej analýzy toponymických frazeologických jednotiek odhaľujeme ich historický pôvod a následne približujeme ich miesto v slovenskej frazeológii.

Pre získanie výskumnej vzorky sme použili metódu excerpcie, a to z dvoch frazeologických slovníkov: *Malého frazeologického slovníka* (Smiešková, 1986) a zo slovenskej časti *Španielsko-slovenského a slovensko-španielskeho frazeologického slovníka* (Trup, Bakytová, 2017) a tiež z etymologickej publikácie *Ukryté v slovách* (Skladaná, 2012). Paralelne sme využili metódu selekcie, ktorá nám umožnila vyselektovať relevantné frazeologické jednotky. Na objasnenie ich etymologického pôvodu sme využili obsahovú analýzu a ich význam a používanie v slovenskom jazyku sme zisťovali pomocou sémantickej analýzy.

Frekvenciu výskytu frazeologických jednotiek s toponymickým prvkom v súčasnom slovenskom jazyku a frekvenciu ich používania sme následne overovali v dvoch elektronických korpusoch: v *Slovenskom národnom korpuse* a v *korpuse Aranea (Araneum Slovaca)*. Napokon, pomocou syntézy sme boli schopní dospieť k formulácii záverov nášho výskumu.

Toponymický prvok z obdobia staroveku

Starovek započal vznikom prvých mestských štátov v Grécku a končí v roku 476 pádom Západorímskej ríše (pre západnú Európu), resp. rokom 1453 dobytím mesta Konštantinopol vo Východorímskej ríši Turkami (pre východnú Európu). Z chronologického hľadiska sú najstaršie frazeologické jednotky, ktorých toponymický prvok odkazuje na historické udalosti z obdobia staroveku. Táto kategória je v slovenskej frazeológii zároveň najpočetnejšou, pretože zahŕňa spolu 9 frazém: tri majú pôvod v Biblii a zachytávajú tak významné historické medzníky v dejinách krajín Blízkeho východu; jedna pochádza zo starovekej Číny, jedna odkazuje na Rímsku ríšu a štyri frazémy pochádzajú z antického Grécka.

Egyptské rany: o ranách zoslaných na staroveký Egypt píše Biblia v Mojžišovej knihe Exodus, v ktorej sa pojednáva o exode Židov z Egypta. Opisuje situáciu, kedy Mojžiš s bratom Áronom prišli do Egypta požiadať faraóna, aby prepustil ich ľud – Izraelitov, čo však faraón odmietol. Tým, že faraón neuposlúchol Mojžiša a Árona, zároveň neuposlúchol Pána, a tak zoslal na Egypt prvú ranu: voda v riekach i studniach sa zmenila na krv. Malo to byť varovné znamenie, no faraón Izraelitov stále neprepustil. A tak nasledovala séria ďalších rán vždy po tom, čo faraón naďalej odmietal vyhovieť Mojžišovej žiadosti. Egypt zamorili všadeprítomné žaby, potom komáre, po nich muchy. Hospodárske zvieratá Egyptanov zahynuli na mor, potom sa Egyptanom vyhodili bolestivé vrede po celom tele. Následne prišla silná búrka sprevádzaná krúpami a ničivým ohňom, nasledovalo zamorenie Egypta kobylkami, ktoré požrali zvyšnú úrodu, čo zostala po krúpoch a požiari. Napokon nastali tri dni tmy, kedy sa slnko na oblohe neukázalo. Poslednou ranou bola smrť všetkého prvorodeného – ľudí i hospodárskych zvierat. Až po poslednej – desiatej rane nechal faraón židovský národ odísť z Egypta. Nie je známe, za vlády ktorého panovníka došlo k týmto udalostiam. Vedci a historici udávajú mená ako Ramesse III., Merenptah alebo Sethi I., avšak z historického hľadiska sa zdá byť najpravdepodobnejšie, že sa tak stalo za vlády faraóna Merenptaha (Felgr, 2012). Toto frazeologické spojenie v súčasnosti znamená sériu veľkých nešťastí, nešťastných udalostí nasledujúcich za sebou (Smiešková, 1989, s. 55). Hoci v Biblii aj v historických prameňoch sa píše o desiatich egyptských ranách, *Malý frazeologický slovník* (1988) uvádza ako ustálené spojenie **sedem egyptských rán**. V prenesenom význame sa tak možno stretnúť s tvarom „egyptské rany“, „desať egyptských rán“ alebo „sedem egyptských rán“. Skladaná (2012) objasňuje pôvod čísla sedem v danej frazéme: „vzniklo kontamináciou so spojením *sedem bohatých rokov, sedem chudobných rokov. (...) takisto pochádza zo Starého zákona (Genezis, 41) a súvisí s Jozefovým výkladom faraónovho sna o siedmich tučných a siedmich chudých kravách*“ (Skladaná, 2012, s. 61).

Sodoma a Gomora (sodoma a gomora): boli mestá na Blízkom Východe, ktoré Boh strestal tým, že ich nechal zničiť veľkou pohromou. Mestá boli takto potrestané pre zlé, resp. nevhodné správanie ich ľudí. Nie je však presne známe, o aké zlé správanie išlo. Udalosti, ktoré tomu predchádzali zachytáva v Biblii kniha Genezis. Píše sa v nej, že Abrahámovi sa zjavil Boh a predpovedal mu, že mestá Sodoma a Gomora majú byť zničené pre ťažké hriechy ich ľudu. Ak však Abrahám nájde desať spravodlivých ľudí, mestá budú ušetrené od skazy. Abrahám preto žiada svojho synovca Lóta a jeho rodinu, aby sa zachránili. Boh k nemu zoslal anjelov, ktorí ho vyzývajú k okamžitému odchodu, avšak zároveň varujú, že sa nemajú obzrieť späť, čo poruší Lótova žena a na mieste sa premení na stĺp (Škápíková, Petáková, Moravec, 2014). Táto historická udalosť prešla do frazeologického jazyka s významom, že sa máme snažiť správať a konať mravne a cnostne, inak nás za naše správanie a konanie môže stihnúť trest. Tak isto nám vraví, že keď raz dostaneme druhú šancu, nemáme sa viac obzerať späť (Škápíková, Petáková, Moravec, 2014). Spomenutá historická udalosť dala zároveň pôvod aj ďalšej frazeologickej jednotke – **stát ako soľný stĺp** – vo význame stát bez pohnutia, čím odkazuje na zmeravenie Lótovej manželky.

Abdérské pomery: staroveké mesto Abdéra, založené okolo roku 650 p. n. l. na severnom pobreží Egejského mora v Trácii malo už v čase svojej existencie povest' mesta plného zaostalých, obmedzených až hlúpych ľudí (Skladaná, 2012, s. 86). Pomery a charakteristické negatívne črty tohto antického mesta sa oveľa neskôr dostali do všeobecného podvedomia, keď nemecký spisovateľ Christoph Martin Wieland napísal satirické dielo o malomeštiackej obmedzenosti s názvom *Dejiny Abdérčanov* (1774). V prenesenom význame nadobudlo toto spojenie ustálený význam pre nezmyselnú, ťažkopádnu, situáciu či konanie úzkoprských a obmedzených ľudí.

Nosiť sovy do Atén: atény boli v starovekom Grécku metropolou vedy a učnosti. Nesie názov podľa bohyně múdrosti – Atény, ktorá mala podľa mytológie soviu farbu očí (gr. *glaukópis*), t. j. zelená ako oliva, pripomínajúca farbu očí sovy (Škápiková, Petáková, Moravec, 2014) a sovy boli v starovekom Grécku považované za symbol múdrosti. Nájdeme ich na minciach aj v znaku mesta. Svahy Akropoly týčiacej sa nad Aténami obývali v hojných počtoch sovy. Priniesť tak čo i len jednu sovu do tohto mesta by bolo zbytočné. A presne z tohto doslovného významu pramení aj význam, ktorý sa dostal aj do slovenskej frazeológie, teda robiť čokoľvek márne, zbytočne, lebo to nemá význam.

Gordický uzol: historický pôvod tohto spojenia nachádzame v „starogréckej povesti o Alexandrovi Veľkom, ktorý pri svojom ťažení v roku 334 p. n. l. v chráme maloázijského mesta Gordion mečom rozsekol uzol pokladaný za nerozviazateľný, a tak sa stal vládcom Ázie“ (*Slovník súčasného slovenského jazyka*, 2006). V súčasnosti frazeologické spojenie **gordický uzol** označuje „spleť, ťažko riešiteľnú otázku, záležitosť“ a **preťat'/rozťat' gordický uzol** znamená „rôzne vyriešiť ťažký problém“ (*Slovník cudzích slov – akademický*, 2005).

Trójsky kôň: v skutočnosti išlo obrovského dreveného koňa, ktorého starovekí Gréci dopravili pred hradby mesta Trója (nachádzajúceho sa v severozápadnej časti Malej Ázie) a z útrobov ktorého vyskočili bojovníci a zaútočili na nepripravených a nič netušiacich vojakov Tróje. Tento historický čin sa premietol aj do slovenskej frazeológie s významom „ľsti, úskoku či prefíkanosti“ (*Slovník slovenského jazyka*, 1964). V modernej dobe sa rovnaké spojenie stalo terminologickou metaforou v oblasti informačno-komunikačných technológií a označuje počítačový vírus, ktorý napáda počítače s obdobnou zákernosťou a prefíkanosťou ako kedysi pôvodný kôň, ktorým napadli Gréci Tróju.

Všetky cesty vedú do Ríma: mesto Rím, založené v roku 753 p. n. l. bolo centrom Rímskej ríše až po jej zánik – t. j. rozpad Západorímskej ríše v roku 476 n. l. Rímska ríša patrí k najrozsiahlejším impériám, aké kedy existovali a jej architektúra a infraštruktúra bola povestná. „Všetky provincie Rímskej ríše boli dômyselne pospájané cestami, ktoré vychádzali z jej centra, z Ríma“ (Skladaná, 2012, s. 217). Z ktorejkoľvek časti celej ríše sa tak dalo ľahko dostať do jej centra, nezávisle od toho, z ktorej časti ríše sa cestujúci vybral. Tento doslovný význam prešiel do frazeologického jazyka s rozšíreným významom, teda že určitá situácia sa za každých okolností vyvinie tak, že vždy skončí v rovnakom bode, že sa dospeje k cieľu, nezávisí, ktoru alebo akou cestou, spôsobom (napr. konverzácia nezávisle od témy a pod.).

Čínsky múr: s jeho výstavbou sa začalo na rozkaz prvého cisára zjednotenej Číny v 3. storočí p. n. l., Čchin-š-Chuang-tiho (Skladaná, 2012, s. 42). Múr mal obrannú funkciu, aby chránil krajinu pred neustálymi nájazdmi nepriateľských kmeňov hlavne zo severu krajiny. Túto funkciu plnil približne do roku 1644, kedy Čínu ovládli Mandžuskovia a hranice ríše posunuli smerom na sever a noví nepriatelia začali prichádzať zo zámoria (Skladaná, 2012). V prenesenom význame označuje toto spojenie v dnešnom jazyku akúkoľvek obranu, ktorá spôsobuje izolovanosť, uzavretosť od okolitého sveta, prostredia.

Toponymický prvok z obdobia stredoveku

Do slovenskej frazeológie sa dostali 3 výrazy, ktorých toponymický prvok má pôvod v historických udalostiach z čias stredoveku. Vzhľadom na politickú situáciu v Európe počas stredoveku a tiež vzhľadom na iné geografické usporiadanie, nemožno úplne presne určiť, z dejín ktorého národa dané frazeologické výrazy pochádzajú, avšak v hrubých líniách možno spomenúť, že z historicko-geografického hľadiska ide najmä o krajiny ako Španielsko, Taliansko, Nemecko.

Ísť do Canossy: fakt, že niekto šiel pešo skutočne do ďalekého mesta (Canossy), má svoj pôvod v stredovekej dejinnej udalosti- tzv. *Spore o investitúru*, čo bol spor medzi cirkevnou a svetskou mocou o právomoci pri menovaní cirkevných hodnostárov na prelome 11. a 12. storočia. Išlo o prirodzené vyústenie z tzv. *clunyjského hnutia* (zač. v 10. storočí) (podľa mesta Cluny vo Francúzsku), počas ktorého vtedajší pápežovia otvorene vystúpili proti dosadzovaniu cirkevných hodnostárov svetskou mocou (Schäfer, 2017). Pápež Gregor VII. vydal v roku 1075 pápežskú bulu pod názvom *Dictatus papae*, v ktorej presadzoval právomoci cirkvi vrátane výlučného práva na menovanie a odvolávanie cirkevných hodnostárov a zároveň panovníkov svetskej moci – t. j., aj cisárov Svätej ríše rímskej. Jednou z najradikálnejších reakcií na pápežskú bulu bolo vypovedanie poslušnosti Rímu zo strany Henricha IV. Pápež ho za to exkomunikoval a zbavil vlády. Panovníkovi tak hrozilo, že príde aj o vernosť a rešpekt ostatných ríšskych kniežat. Jedinou možnosťou bol preto pokus o zmier s pápežom, a tak musel ísť pešo z mesta Speyer (v juhozápadnom Nemecku) až do Canossy v dnešnom severnom Taliansku, kde osobne požiadal pápeža o odpustenie (Müller a kol., 2004, s. 39-40). Vo frazeológii nadobudol tento výraz prenesený význam ponížene a pokorne prosiť a byť nútený ustúpiť; o človeku, ktorý sa ocitne v ponížennom postavení voči silnejšiemu. V slovenčine by rovnakému významu zodpovedali synonymné frazémy *ohnúť pred niekým chrbát*, *padnúť pred niekým na kolená*, prípadne aj *sypať si popol na hlavu* (Skladaná, 2012, s. 82).

Objaviť Ameriku: ako samotné slovné spojenie jasne napovedá, ide o jeden z najvýznamnejších medzníkov histórie ľudstva, a to objavenie amerického kontinentu v roku 1492 Krištofom Kolumbom – moreplavcom, ktorý dostal povolenie a prostriedky na uskutočnenie svojej plavby od španielskych katolíckych kráľov Izabely I. Kastílskej a jej manžela Ferdinanda II. Aragónskeho. Ide o jeden z míľnikov dejín ľudstva, pretože v niektorých častiach Európy sa tento rok uvádza ako hranica prechodu z vrcholného stredoveku do raného novoveku. V súčasnom jazyku sa toto spojenie používa ironicky vo význame objaviť, resp. prísť na niečo, čo je už známe, teda neprísť na nič nové.

Vidieť Neapol a zomrieť: v súčasnom slovenskom jazyku ide o menej známy výraz a jeho pôvod je dvojaký, avšak nepodložený oficiálnymi zdrojmi: na jednej strane môže odkazovať na architektonické stavby mesta, z ktorých sa veľa nachádza na zozname chránených pamiatok UNESCO a na symbol vrcholu slasti, po ktorej už môže nastať čokoľvek (hoc aj skon); na druhej strane môže súvisieť s faktom, že ako známy stredoveký prístav sa Neapol stával epicentrom syfilisu – choroby, ktorú neraz so sebou prinášali námorníci. Keďže išlo o nevyliciteľnú chorobu, ľudia, ktorí sa hneď po kontakte s námorníkmi a ich posádkou nakazili, nestihli už viac než naozaj vidieť Neapol a zomrieť (Mičoch, 2016). Keď nemecký spisovateľ Johann Wolfgang von Goethe cestoval po Taliansku, bol tak ohromený pobytom v Neapole, že tomuto mestu venoval samostatný diel v rámci cestopisu pod názvom *Talianska cesta, druhá časť, Neapol* (1787) a o meste píše: „*Neapol je raj, všetci tu žijú v akejsi opileckej sebazabudnutosti. Cítim sa rovnako, sotva sa poznám, zdá sa mi, že som úplne iný človek. iná osoba*“ (náš preklad) (Goethezeitportal, 2009). Keď daný výrok aplikujeme na súčasný Neapol (a nielen na toto mesto), z pôvodnej hyperboly sa stáva „*realistický opis situácie: odpadky zaplavujú Neapol, na mnohých miestach horia smeti, hrozný puch a nad nim dioxin sa valí ulicami, svahy Vezuvu sú skládky jedovatých látok pochovaných iba pár centimetrov pod zemou (...) Koľko detí, ktoré dnes behajú*

po uliciach tohto mesta, zomrie po rokoch na následky vdychovania rakovinotvorných látok? Napokon, nie je dnešný Neapol iba hyperbolou ekologickej tragédie planéty Zem, živým obrazom našej budúcnosti?“ (Petrusek, 2007). Obsah tohto výrazu by sme si teda mohli vyložiť aj v prenesenom význame dvojako: buď v pozitívnom zmysle na vychválenie čohosi, čo sa určite opláti vidieť alebo zažiť; alebo v negatívnom zmysle ako podobizeň nepriaznivej, smutnej situácie s pravdepodobným fatálnym koncom.

Toponymický prvok z obdobia novoveku

Presná časová hranica medzi stredovekom a raným novovekom nie je presne definovateľná, no historické pramene zvyknú najčastejšie uvádzať rok 1492. Iné historické zdroje udávajú za začiatok raného novoveku rok 1517 a založenie reformovanej cirkvi Martinom Lutherom. V slovenských dejinách, t. j., v kontexte Uhorska, datujeme novovek od roku 1526, kedy sa odohrala *Bitka pri Moháči*. Bol to boj medzi Uhorským kniežatstvom a Osmanskou ríšou, v ktorom bol zabitý uhorský kráľ Ľudovít II. Jagelovský tureckým vojskom pod vedením Süleymana I. Smrťou Ľudovíta I. Jagelovského končí vláda jagelovskej dynastie a následne je za českého kráľa zvolený Ferdinand Habsburský. Jeho nástupom na trón začína vláda habsburskej dynastie v Uhorsku. Do tejto skupiny patria 3 frazémy (v jednom prípade ide o dva varianty jednej frazémy).

Byť (niečo pre niekoho) španielska dedina: Pôvod tohto výrazu siaha do 16. storočia, kedy bol za rímskonemeckého cisára zvolený Karol V. Habsburský a stal sa panovníkom mocného impéria, nad ktorým slnko nikdy nezapadá. Takýto prívlastok dostala jeho ríša preto, že do nej patrili aj španielske kolónie v zámorí. Niektoré nemecké kniežatá však boli nespokojné so španielskym panovníkom, a tak bolo pre nich neprijateľný nielen sám panovník, ale aj spôsob jeho vlády a všetko španielske (Skladaná, 2012). Oveľa neskôr, po skončení *Tridsaťročnej vojny* (1648) začali opustené a spustošené české dediny osídľovať nemecky hovoriaci obyvatelia, a tí sa v nových dedinách nevyznali, žiadnemu názvu nerozumeli. Tak sa česká dedina stala pre Nemcov symbolom čohosi neznámeho, nepochopiteľného, cudzieho – podobne, ako bolo ich predkom cudzie všetko španielske. Do nemčiny sa takýmto spôsobom dostal frazeologický výraz *das sind jemandem böhmische Dörfer* (dosl. to sú niekomu české dediny). V 18. storočí nemecký klasicistický básnik, Johann Wolfgang von Goethe, ktorý mal k českému prostrediu blízky osobný vzťah, nahradil v uvedenom spojení prídavné meno „böhmische“ (české) za „spanische“ (španielske), čím sa spätne akoby vrátil k odporu nemeckej časti impéria Karola V. Habsburského voči všetkému španielskemu (Skladaná, 2012, s. 202). Z nemčiny tento výraz prešiel najskôr do češtiny a z nej aj do slovenčiny. Význam tejto frazémy v súčasnom slovenskom jazyku je teda „neznámy“, t. j., keď o niečom nemáme žiadnu vedomosť, vôbec sa v niečom nevyznáme, až je nám to cudzie a pod.

Raz za uhorský/turecký rok: pôvod tohto slovného spojenia nie je úplne jasný. *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (1988) hovorí, že toto spojenie je pravdepodobne motivované skutočnosťou, že v Uhorsku sa mohli muži upísať na rok vojenčiny, ale v čase uhorsko-tureckých bojov sa ich služba predlžovala podľa potreby aj na niekoľko rokov (Čermák, 2016). Iné zdroje odkazujú na tzv. trojpoľný systém obrábania pôdy, ktorý v Európe vystriedal menej účinný dvojpoľný systém, využívaný v ranom stredoveku. Podľa trojpoľného systému sa pôda rozdelila na časť, ktorá sa osiela na jeseň (ozimina), na jar (jarina) a časť, ktorá sa nechala nezasiata, teda ležať úhorom. Táto časť pôdy bola na ďalší rok odpočínutá a úrodnejšia (Kováč, Lacko-Bartošová, 2004, s. 78). Hoci nemožno s určitosťou hovoriť o pôvode týchto frazém v slovenskom jazyku, obe znamenajú „veľmi zriedka, takmer skoro nikdy“. A hoci ich Malý frazeologický slovník uvádza pod spoločným heslom ako absolútne synonymá, v súčasnej reči je oveľa používanější tvar *raz za uhorský rok*, zatiaľ čo tvar *raz za turecký rok* sa takmer nepoužíva.

Turecké hospodárstvo: označuje zlú hospodársku politiku, ktorá má za následok zruinovanie, krach hospodárstva (*Finančné noviny*, 2022). Obrazne súvisí s obdobím tureckých nájazdov na Uhorskú ríšu, kedy dochádzalo k plieneniu a rabovaniu, a tak „v pejoratívnom význame vyjadrujúce niečo koristnícke a charakteristické pre rozvrat a nestabilitu“ (Mlacek, 1999).

Iný toponymický prvok – národný motív

Do tejto kategórie sme zaradili dve frazeologické jednotky, pretože hoci obsahujú toponymický prvok vo svojej štruktúre, nemožno ho chronologicky presne vymedziť a priradiť k žiadnemu časovému obdobiu či dejinnej udalosti. Zaradili sme sem 6 frazém (vrátane variant)

Byť (niečo) kocúrkovo, (niečo) je ako v Kocúrkove je významovým ekvivalentom frazémy **abdérske pomery**. Pôvod má v diele Jána Chalupku s názvom *Kocúrkovo alebo len aby sme v hanbe nezostali*, ktoré vyšlo v roku 1830 a v ktorom tak isto pranieruje správanie ľudí z malomeštiackeho prostredia, pričom sa zameriava na nedostatok národného povedomia, úzkoprsosť malomestského prostredia (Skladaná, 2012). Fenomén Kocúrkova (ako všeobecné podstatné meno sa píše s malým začiatočným písmenom) sa tak stal symbolom obmedzenosti, tuposti, nezmyselnosti a pod.

Ísť do Spiša (spiša): v hovorovej reči ide o frazeologizmus s významom „ísť spať“. *Malý frazeologický slovník* (1988) zároveň pri hesle „Spiš“ uvádza aj synonymný frazeologizmus, a to **ísť na ucho** (Smiešková, 1988, s. 210). Pôvod frazémy s kľúčovou lexémou „ucho“ možno hľadať v motivovanosti mimojazykovou realitou – na ucho si človek líha, keď sa ukladá spať. Naproti tomu, pri frazéme s kľúčovou lexémou „Spiš“ ide s najväčšou pravdepodobnosťou o motivovanosť na základe foneticky podobných slov: „Spiš“ a „spíš“ a podobné odvodené slova od slovotvorného základu „spať“. „Ako naznačuje sám dvojaký zápis tejto jednotky, otvorená je tu povaha menšej zložky frazémy: je to jednotka s propriálnym komponentom „Spiš“, alebo jednotka s apelatívnym komponentom „spíš““ (Mlacek, Vojtech, 2005).

Liat' vodu do Dunaja: s touto frazémou sme sa stretli už vyššie pri frazeologizmoch odkazujúcich na obdobie staroveku. Ide vlastne o synonymum k výrazu **nosiť sovy do Atén** s významom robiť niečo márne, zbytočne; robiť niečo, čo nemá význam. Zatiaľ však, čo výraz **nosiť sovy do Atén** možno klasifikovať ako europeizmus, **liat' vodu do Dunaja** môžeme považovať za absolútne synonymum, avšak s národným prvkom odkazujúcim na rieku Dunaj, ktorá mala pre obyvateľov územia (nie len) Slovenska odpradávná dôležitý význam. Ďalšími synonymnými frazeologizmami sú výrazy **liat' vodu do mora**, **liat' vodu do koša**, **nosiť drevo do hory** (Smiešková, 1988, s. 69, 104, 121).

Používanie frazém v súčasnom jazyku

Používanosť frazém v súčasnom jazyku sme ďalej skúmali porovnávaním dvoch korpusov slovenského jazyka: korpusu *Araneum Slovacum VI Beta Minus* a *Slovenského národného korpusu*. V Slovenskom národnom korpuse tvorí tzv. „prim“ hlavný korpus. „Obsahuje písané texty súčasného slovenského jazyka z rôznych štýlov, žánrov, vecných oblastí, regiónov a pod., ktoré vznikli po roku 1995“ (SNK). Slovenský národný korpus zároveň pracuje s väčšou vzorkou textov, preto sa čísla frekvencie výskytu jednotlivých frazém líšia aj v závislosti od toho, v ktorom korpuse boli nájdené. V tabuľke 1 je zobrazená frekvencia skúmaných frazeologických jednotiek v oboch korpusoch (pozri tabuľku 1). Z tabuľky môžeme vidieť aktuálnosť daných frazém: výrazy s nulovým alebo len minimálnym výskytom v oboch korpusoch naznačujú, že ide o frazeologizmy na ústupe používania v súčasnom slovenskom jazyku, resp. je možné sa s nimi stretnúť len v úzko špecifických kontextoch. Takýchto jednotiek sme zaznamenali 6. Spomeňme, že pri niektorých výrazoch sme uviedli nulový výskyt preto, že príklady v korpuse boli buď s

doslovným významom, alebo explicitne vysvetľovali ich význam, no žiaden príklad ich neuvádzal v prenesenom zmysle, teda ako frazeologizmus.

frazéma	korpora	
	Araneum Slovacum	SNK
<i>abdérske pomery</i>	0	0
<i>byť Kocúrkovo/ ako v Kocúrkove</i>	8	79
<i>čínsky múr</i>	3	264
<i>egyptské rany</i>	0	51
<i>gordický uzol</i>	24	356
<i>ísť do Canossy</i>	0	0
<i>ísť do Spiša</i>	0	0
<i>ísť na ucho</i>	0	5
<i>liať vodu do Dunaja</i>	0	0
<i>liať vodu do koša</i>	0	3
<i>liať/nosiť vodu do mora</i>	0	10
<i>nosiť drevo do hory</i>	2	16
<i>nosiť sovy do Atén</i>	0	3
<i>objaviť Ameriku</i>	20	58
<i>raz za uhorský rok</i>	9	100
<i>raz za turecký rok</i>	0	2
<i>Sodoma a Gomora</i>	22	101
<i>stáť ako soľný stĺp</i>	19	161
<i>španielska dedina</i>	31	55
<i>trójsky kôň</i>	27	262
<i>turecké hospodárstvo</i>	0	2
<i>vidieť Neapol a zomrieť</i>	1	18
<i>všetky cesty vedú do Ríma</i>	8	139

Tabuľka č. 1. Výskyt frazém v korpusoch

Rovnako 6 jednotiek sme zaznamenali s vysokou frekvenciou, hoci táto sa môže výrazne líšiť. Medzi najpoužívanejšie frazeologizmy s toponymickým prvkom tak v dnešnom jazyku patria výrazy ako *byť (niečo) španielska dedina, gordický uzol, objaviť Ameriku, raz za uhorský rok, Sodoma a Gomora, trójsky kôň* či *všetky cesty vedú do Ríma*. Pri frazéme *raz za turecký/uhorský rok* sme v korpusoch zaznamenali preferenciu adjektíva „uhorský“ oproti „turecký“. Najfrekvencovanejšou frazémou sa ukázalo byť spojenie *gordický uzol*, ktoré sa v korpusoch vyskytovalo v najrôznejších spojeniach: *preťat'/rozťat'/preseknúť/rozseknúť* a pod. Treba však podotknúť, že *Malý frazeologický slovník* (1988) uvádza ustálenú podobu *preťat'/rozťat' gordický uzol*. Toto spojenie je skoro rovnako často používané ako *trójsky kôň, čínsky múr* alebo *všetky cesty vedú do Ríma*. Iba o čosi menej častými sa ukázali byť spojenia *Sodoma a Gomora, byť (niečo) španielska dedina* a *raz za uhorský rok*. V tabuľke 2 vidíme frekvenciu používania frazém s danými toponymickými prvkami v súčasnom slovenskom jazyku, pričom vychádzame z údajov zo SNK, ktorý pracuje s väčšou vzorkov textov, a teda sú tieto údaje štatisticky relevantnejšie (pozri tabuľku 2).

Záver

Cieľom nášho príspevku bolo preskúmať slovenské frazeologické jednotky, ktoré vo svojej štruktúre obsahujú lexému s toponymickým prvkom. Podarilo sa nám zozbierať 23 frazeologických jednotiek s toponymickým prvkom v štruktúre, pričom ide o 17 základných

frazém a varianty niektorých z nich, ktoré sme pre potreby výskumu mohli považovať za samostatné výrazy.

frekvencia používania	počet frazém	percentuálny podiel
f = 0	4	17,39%
f < 10	6	26,08%
f 11-50	2	8,70%
f 51-100	5	21,74%
f 101-200	3	13,04%
f 201-300	2	8,70%
f > 300	1	4,35%

Tabuľka č. 2. Frekvencia používania frazém

V našom príspevku sme dané frazémy rozdelili do kategórií podľa chronologického hľadiska, teda podľa historických období, na ktoré odkazujú v pôvodnom znení. Takto sme získali štyri skupiny: frazémy z obdobia staroveku, stredoveku, novoveku a samostatnú skupinu, ktorá obsahovala spojenia neodkazujúce na žiadne historické obdobie, ale odvolávala sa buď na historické reálie Slovenska, alebo nebola definovateľná ani z geografického, ani z historického hľadiska.

Najpočetnejšou kategóriou (9 frazém) bola skupina výrazov spájajúca sa so starovekými dejinami, pričom štyri z nich odkazovali na udalosti antického Grécka. Ďalšie dve frazémy odkazovali na dejiny Blízkeho východu a na udalosti z Biblie. Na časy Rímskej ríše aj starovekej Číny odkazovala iba jedna frazéma.

Druhou skupinou z kvantitatívneho hľadiska bola kategória „iné toponymické frazémy“ so siedmimi výrazmi (vrátane variantov) ktoré nebolo možné zaradiť na základe žiadneho historického ukazovateľa. Zároveň však niektoré z nich obsahujú toponymický prvok viažuci sa priamo na geografiu Slovenska, resp. na jej reálie (Spiš, Dunaj, Kocúrko).

Frazeologizmy z obdobia novoveku síce odkazujú na dejiny Slovenska (vtedajšieho Uhorska), hoci geografický prvok vo všetkých z nich je slovo „turecký“. Jasne tak naznačujú obdobie, v ktorom tieto frazémy vznikli, a teda boje medzi Uhorskou a Osmanskou ríšou a turecké vpády. Jedinou výnimkou je frazéma *byť (niečo pre niekoho) španielska dedina*, ktorá reflektuje na európske dejiny v širšom geografickom kontexte. V našom výskume ide o kvantitatívne tretiu najpočetnejšiu kategóriu.

Napokon, kvantitatívne na poslednom mieste sa umiestnili frazémy z obdobia stredoveku (3 frazémy), pričom jedna z nich (*objaviť Ameriku*) osciluje z historického hľadiska medzi stredovekom a novovekom. Pre politicko-geografické pomery, ktoré vládli vo vtedajšej Európe nemožno presne vymedziť, s históriou ktorých štátov všetky frazémy súvisia, hoci vieme určiť, že *objaviť Ameriku* sa vzťahuje na míľnik svetového významu, avšak odzrkadľujúci dejiny Španielska (s presahom mimo európsky kontinent). Nemecká história sa mieša s talianskou v spojení *ísť do Canossy* a *Vidieť Neapol a zomrieť*.

Z hľadiska aktuálnosti skúmaných frazeologických jednotiek sme v elektronických korpusoch *Aranea* a *Slovenský národný korpus* zaznamenali neaktuálnosť až zastaralosť niektorých z nich a naopak, pri iných sme zaznamenali vysoký výskyt, čo svedčí o vývoji a živosti jazyka v súlade s vývojom jeho používateľov. Priam notoricky sú zaužívané spojenia ako *gordický uzol*, *čínsky múr*, *trójsky kôň*, *všetky cesty vedú do Ríma*, *Sodoma a Gomora* a *raz za uhorský rok*, čo predstavuje 26,09% z celkovej výskumnej vzorky. Frazeologizmy s nulovou frekvenciou výskytu a používania tvoria 17,39%. Napokon, viac ako polovicu tvoria frazeologizmy s frekvenciou 1-100 (56,52%).

Literatúra

- ASSEL, J., GEORG, J. 2009. Italiensehnsucht deutscher Künstler der Goethezeit. In: *Goethezeitportal*. [online]. <http://www.goethezeitportal.de/wissen/projektetpool/goethe-italien/goethes-reiseroute/neapel-ii.html>
- BUZÁSSYOVÁ, K., JAROŠOVÁ, A. 2006. *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- COLSON, J. P. 2014. Editorial: Phraseology at a crossroads. In: *Yearbook of Phraseology* 5, č. 1, s. 1 – 2. Dostupné na: <https://doi.org/10.1515/phras-2014-0001> SCOPUS
- ČERMÁK, F. 2016. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: Leda.
- FELGR, P. 2012. Deset ran egyptských. In: *Starověký Egypt*. [online]. <https://www.starovekyegypt.net/faraoni-nove-rise/deset-ran-egyptskych.php>
- Kolektív autorov. 2022. Turecké hospodárstvo, erdoganomika, 70 % inflácia. In: *Finančné noviny*, 7/2022 [online] <https://financnenoviny.com/turecke-hospodarstvo-erdoganomika-70-inflacia/>
- KOVÁČ, K., LACKO-BARTOŠOVÁ, M. 2004. Formy poľnohospodárskeho využívania krajiny: minulosť, súčasnosť a budúcnosť. In: *Životné prostredie* 38, č. 3, s. 77 – 80.
- MIČOCH, Z. 2016. Itálie – zaujímavosti o mestech a vesnicích. Vidět Neapol a zemřít – proč se to říká? In: *Vše o Itálii*. [online]. <https://www.vseoitalii.cz/cestovani-do-italie-po-italii/zajimavosti-o-mestech-vesnicich-a-mistech-italie/8-videt-neapol-a-zemrit-proc-se-to-rika>
- MLACEK, J. 1999. Prednášky XXXV. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. In: *Studia Academica Slovaca*, 28, Bratislava: Stimul.
- MLACEK, J., VOJTECH, M. 2005. Prednášky XLI. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. In: *Studia Academica Slovaca*, 34, Bratislava: Stimul.
- MÜLLER, H. a kol. *Dějiny Německa*. Praha: Lidové noviny, 2004.
- PATO, E., PLA COLOMER, F. P. 2022. Fijación, fijeza y variación en las locuciones nominales: el caso de metedura de pata, tomadura de pelo y comedura de coco. In: *Philologica canariensis* 28, 2022, s. 71 – 94. Dostupné na: <https://doi.org/10.20420/Phil.Can.2022.468>
- PECIAR, Š. 1964. *Slovník slovenského jazyka. IV. S – U*. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- PETRÁČKOVÁ, V., KRAUS, J. 2005. *Slovník cudzích slov (akademický)*. 2. vyd. Bratislava: SPN – Mladé letá.
- PETRUSEK, M. 2007. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON.
- SCHÄFER, J. 2017. *Investiturstreit* [online]. www.heiligenlexikon.de
- SKLADANÁ, J. 2012. *Ukryté v slovách*. Bratislava: SPN – Mladé letá.
- Aranea Web Corpora Project*. [online]. Dostupné na: <http://aranea.juls.savba.sk>
- Slovenský národný korpus – web-6.0*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2022. Dostupné na: <https://korpus.sk>
- SMIEŠKOVÁ, E. 1989. *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: SPN.
- ŠKÁPIKOVÁ, J., PETÁKOVÁ, H., MORAVEC, D. 2014. Sodoma a Gomora In: *Slovo nad zlato*. [online]. <https://dvojka.rozhlas.cz/sodoma-a-gomora-7602649>
- TRUP, L., BAKYTOVÁ, J. 2017. *Španielsko-slovenský a slovensko-španielsky frazeologický slovník*. Bratislava: Mikula.

ZÁTURECKÝ, A. P. 2018. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Tatran. 816 s.

Kontakt

Mgr. Nina Mocková, PhD.
Ekonomická univerzita v Bratislave
Fakulta aplikovaných jazykov
Katedra románskych a slovanských jazykov
Dolnozemska 1, 852 35 Bratislava
Slovenská republika
Email: nina.mockova@euba.sk